

УДК 378.1

DOI 10.32342/2074-5362-2017-2-23-5

В.Л. Пікалов, Г.Я. Глуха

## ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНОГО ТВОРЧОГО МИСЛЕННЯ МЕНЕДЖЕРІВ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Викладено результати теоретичного дослідження методологічних та методичних проблем щодо формування та розвитку професійного творчого мислення майбутніх фахівців-менеджерів у вищих навчальних закладах.

**Ключові слова:** професійне творче мислення, проблемно-орієнтоване навчання, рефлексивне мислення, інтуїція.

**Вступ, постановка проблеми.** Одне з найважливіших завдань сучасної вищої школи полягає в оволодінні новітніми освітніми технологіями, які сприяють не тільки розвитку в студентів знань, умінь і навичок, необхідних для майбутньої професійної діяльності, а й формуванню найважливіших якостей особистості, що забезпечують творчий підхід до результативного і ефективного виконання професійних обов'язків. Іншими словами, навчання має бути спрямоване не тільки на освоєння майбутньої професії, а й на формування і розвиток творчого мислення, що сприяє, у свою чергу, становленню особистості, здатної до саморозвитку.

Як відомо, важливим завданням у професійній діяльності менеджерів суб'єктів господарської діяльності є прийняття управлінських рішень з метою розв'язання проблемних ситуацій, які виникають систематично і, як правило, характеризуються несподіваністю, суперечливістю, багатоаспектністю та мінливістю. Такого типу проблемні ситуації вимагають повного включення особистості в процес їх подолання, успіх якого залежить як від рівня інтелекту, знань, умінь і навичок, так і від індивідуальних особливостей (емоційних і волевових) індивіда, його ціннісних орієнтирів, а також від ступеня адекватності позиції, займаної суб'єктом у відношенні до ситуацій, що виникають. У той же час практично кожне прийняте менеджером рішення має забезпечувати досягнення ключових цілей і завдань суб'єктів господарювання найбільш ефективним і результативним способом. Саме в здатності досягати ключових цілей організації шляхом виконання стратегічних, оперативних і тактичних завдань і полягає майстерність менеджера, обумовлена значною мірою його винахідливістю, нетрадиційним творчим підходом, твердістю відстоювання прийнятих рішень, своєрідністю управлінського мистецтва. У свою чергу, здатність менеджера до неординарного вирішення проблемних ситуацій значною мірою визначається рівнем розвитку його професійного творчого мислення.

Безумовно, потреба у вивченні феномена творчості індивіда виникла вже на ранніх стадіях існування сучасної цивілізації у зв'язку з необхідністю підвищення продуктивності насамперед пізнавальної та економічної сфер діяльності

людського суспільства. Ще давньогрецькі філософи вказували на необхідність використання в процесі навчання методів, що сприяють розвитку творчого мислення учнів шкіл і гімназій. Надалі пошуки різних форм впливу на людську психіку, здатних активізувати творчу діяльність, не припинялися протягом усієї історії розвитку людського суспільства. При цьому феномен творчості розглядався в основному в двох аспектах: філософському і психологічному.

Філософія головним чином розглядає питання про сутність творчості, до вирішення якого дещо по-різному підходили в різні історичні епохи. Для психології вивчення творчого мислення є однією з центральних тем досліджень, оскільки в його актах тією чи іншою мірою проявляються фактично всі основні психічні процеси: когнітивні (пізнавальні), афективні (емоційне забарвлені) і вольові (свідомо керовані індивідом емоції і вчинки, що забезпечують формування цілей і концентрацію внутрішніх зусиль на їх досягнення). Доречно зазначити, що творчість у психології традиційно вивчається в двох аспектах: як психологічний процес творення нового і як сукупність властивостей особистості, яка забезпечує її залученість у цей процес.

На рубежі XIX–XX ст. у результаті диференціації предметів і методів дослідження в психології виник і став динамічно розвиватися новий науковий напрям – психологія творчості, яка до теперішнього часу перетворилася в конгломерат знань, що базується на психологічних, філософських, естетичних, технічних та інших класичних і сучасних поглядах.

Спостережуваний у цей час перехід економіки на інноваційний шлях розвитку, що породив так зване суспільство знань (у якому в структурі суспільного виробництва збільшується питома вага високотехнологічного сектора, а в складі виробленої продукції зростає частка доданої вартості за рахунок інтелектуальної складової; змінюється характер людської праці на користь творчої діяльності), докорінно змінив вимоги до якості продуктивних сил суспільства. Нині, у зв'язку з прискореним розвитком соціально-економічних систем на основі використання проривних інноваційних технологій практично у всіх сферах життєдіяльності, значно зросла роль саме людського фактора, що характеризується перш за все високим рівнем творчої активності, здатністю результативно працювати і навчатися в команді, швидко освоювати і ефективно застосовувати в практичній діяльності новітню інформацію, а також генерувати нові знання, висувати суспільно корисні ідеї та ефективно втілювати їх у життя. В умовах перетворення знань у ключовий ресурс економіки, які визначають головним чином траєкторію розвитку суспільства, виникла гостра необхідність у створенні результативної та ефективної системи підготовки майбутніх менеджерів у стінах вищих навчальних закладів, здатної забезпечити безперервний інтелектуальний і психологічний розвиток управлінців протягом усього продуктивного періоду їх діяльності на основі професійного творчого стилю мислення.

**Метою статті** є аналіз існуючих теоретичних уявлень щодо феномену творчості, а також методології і методів формування та розвитку професійного творчого мислення майбутніх фахівців-менеджерів у вищих навчальних закладах в умовах мінливого зовнішнього середовища.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** У теоретичному плані феномен професійного творчого мислення являє собою комплексний об'єкт ви-

вчення, що входить до змісту багатьох наук. При цьому в міру розвитку суспільства практична значущість досліджень творчості систематично зростала у зв'язку з перетвореннями характеру праці і домінуючою роллю творчої складової практично у всіх сферах людської діяльності.

Аналіз літературних даних свідчить, що значний внесок у розробку теоретико-методологічних підходів до вивчення феномену творчості зробили Аристотель, Платон, Дж. Віко, Ф. Бекон, Т. Гоббс, Р. Декарт, Дж. Локк, Д. Юм, І. Кант, Ф.Б. Шеллінг, А. Бергсон, Е.В. Дільтей, Г. Зіммель, К. Ортега-і-Гасет, К. Юнг, А. Адлер, М. Вертгеймер, К. Роджерс, А. Уайтхед, Э. Гуссерль та ін.

Щодо розробки саме методів активації творчих здібностей індивідів, то, на наш погляд, заслуговують на увагу дослідження Г.С. Альтшуллера, Е. Боно, Г.Я. Буша, Т. Бюзена, А.Б. Ванганди, І.Л. Вікентьєва, І.М. Гераїмчука, Х. Гешка, У.Дж. Гордона, Е.В. Ильєнкова, Є.П. Ильїна, Ф. Кунця, В.О. Моляка, М.І. Мєєровича, А. Осборна, Я.А. Пономарьова, Ф. Цвікка та багатьох інших.

До теперішнього часу накопичено чималий масив результатів наукового дослідження феномену творчості, критичне осмислення і використання якого у вищих навчальних закладах дозволить істотно підвищити рівень професійного творчого мислення майбутніх фахівців-менеджерів з метою розвитку їхніх здібностей щодо генерації нових ідей і прийняття нестандартних управлінських рішень в умовах високоінформативного найближчого та віддаленого майбутнього.

Хоча протягом останніх років спостерігається підвищення уваги до проблеми розвитку творчих здібностей студентів вищих навчальних закладів, проте все ще не сформульовано базову методологію, не розроблено продуктивну цілісну педагогічну систему, яка містить оптимальний набір методів і методик формування та розвитку професійного творчого мислення майбутніх фахівців з урахуванням їхніх здібностей і мотивації.

**Основний матеріал і результати дослідження.** У наш час стає все більш очевидним, що результативним і ефективним може бути тільки суспільство, базоване не просто на знаннях, а на інтелекті і творчості людей. Але що ж являє собою творчість, в чому сутність мислення загалом та професійного творчого мислення зокрема, чим відрізняється творча діяльність від рутинної, що спонукає людину займатися творчістю, чи можна навчати творчості та надалі розвивати творчі здібності індивідів? Ці та деякі інші питання досі не мають вичерпних відповідей, оскільки дослідники все ще далекі від чіткого розуміння сутності феномену творчості, хоча в наш час дедалі більшу кількість наукових праць присвячено розширенню кордонів вже пізаного саме в цій сфері. При цьому в дослідженнях використовуються досить різноманітні методологічні підходи, найбільш поширеними з яких є:

- психофізіологічний (біометричний), в межах якого предметом дослідження є біологічні та психофізіологічні передумови творчих процесів;
- когнітивно-емоційний, спрямований на вивчення когнітивних і емоційних аспектів творчої діяльності;
- особистісний (біографічний), орієнтований на дослідження особливостей і рис творчої особистості;
- економіко-прагматичний підхід, у межах якого вивчаються особливості процесу творчості та його продуктів у конкретних соціально-економічних умовах;

– системний, який передбачає дослідження творчості індивіда в єдності і взаємозв'язку з його соціокультурним оточенням, економічною реальністю, а також проблемною сферою, в межах якої здійснюється творча діяльність.

Таке різноманіття підходів дозволило встановити, що особлива складність пізнання феномена творчого мислення полягає в тому, що в процесі цього виду людської діяльності зливаються й інтегруються в нерозривному зв'язку (як протилежні прояви єдиного цілого) раціональне (розумне, розсудливе, осмислене, доступне розумінню логічне обґрунтоване, доцільне) та ірраціональне (несвідоме, неконтрольоване, що перебуває за межами розуму, алогічне раціональному мисленню) начала.

Прийнято вважати, що творчість є одним з атрибутів людської діяльності, еволюційною формою його активності, яка проявляється в різних сферах, і що саме творчість головним чином визначає розвиток особистості. Не випадково проблема формування і розвитку творчого мислення є об'єктом вивчення філософії, психології, соціології, кібернетики, акмеології та цілої низки інших наук. Уявлення про мислення як особливу форму пізнавальної активності людини зародилося ще в давньогрецькій філософії, при цьому деякі мислителі (Парменід, Геракліт) вважали, що мислення здатне породжувати думку (як вираз буденної свідомості) і відкривати істину (як незалежне від суб'єктивності індивіда осягнення загальних законів світобудови). З точки зору Платона, змістом мислення є світ ідей як особлива форма реальності, в той час як Аристотель створив вчення про форми і структури мислення (яке поклало початок формальної логіки) та розкрив діалектику переходу від відчуття до думки.

У філософії нового часу проблема мислення розроблялася як з позицій емпіризму (Ф. Бекон, Дж. Локк), так і раціоналізму (Р. Декарт, Б. Спіноза). У межах німецької класичної філософії, представники якої розвивали ідеалістичне розуміння мислення, висунуто ідею активності суб'єкта в процесі мислення. У той час як у межах позитивізму, що виник у XIX ст. (Г. Спенсер, О. Конт) як заперечення загальних законів розвитку природи, суспільства і мислення, функція останнього зводилася до встановлення фактів та емпірично спостережуваних зв'язків між ними [1].

У філософії XX ст. домінував позитивістський підхід до проблеми мислення. Зокрема неопозитивізм та інші течії аналітичної філософії висували на перший план аналіз формально-логічних аспектів мислення, ігноруючи дослідження змістових моментів теоретичної діяльності індивіда. Цим течіям протистояли різні інтуїтивістські, феноменологічні та екзистенціалістичні концепції мислення, які або тлумачили мислення як споглядання ідеальних сутностей (феноменологія), або заперечували здатність людини до раціонального осягнення об'єктивного світу (інтуїтивізм, екзистенціалізм) [2].

Діалектико-матеріалістичне розуміння природи мислення наведене в працях класиків марксизму. Розглядаючи мислення як форму духовної, теоретичної діяльності індивіда, вони підкреслювали початковий зв'язок мислення з практичною діяльністю людей. При цьому стверджували, що мислення є історичним явищем, яке полягає в спадкоємності набутих від покоління до покоління знань, зафіксованих за допомогою мови, з якою мислення перебуває в нерозривному зв'язку. З точки зору класиків марксизму, пізнавальні

результати предметних дій, закріплюючись у словесній формі, передаються в процесі мовного спілкування іншим людям, тим самим створюючи систему знань, яка становить зміст свідомості суспільства в цілому. У той час як мовна форма вираження створює умови, завдяки яким окремі ланки зовнішньої предметної пізнавальної діяльності фіксуються у внутрішньому мовному плані, в плані свідомості. У результаті вихідні чуттєві дані і практична дія опосередковуються рядом розумових процесів, які набувають згодом здатності відокремлюватися від зовнішньої практичної діяльності [3]. Таким чином, мислення індивіда всебічно опосередковане розвитком мислення всього людства і є продуктом суспільно-історичного процесу. Осягнення ж об'єктивної дійсності здійснюється за допомогою понять, суджень, умовиводів. У міру розвитку пізнання вдосконалюється категоріальна структура мислення, збагачуючись новими категоріями і поняттями, що відображають історичний процес досягнення об'єктивної істини.

Сучасна наука розглядає мислення як вищу форму активного відображення об'єктивної реальності, що полягає в цілеспрямованому, опосередкованому й узагальненому пізнанні суб'єктом існуючих зв'язків і відносин предметів, явищ, у творчому творенні нових ідей, у прогнозуванні подій і дій.

Аналіз літературних даних, присвячених феномену творчості, свідчить про те, що творчість є надзвичайно різноманітним поняттям, суб'єктом якого в історії філософії різні її напрями і течії визнавали або Бога (Платон, Гегель, Бердяєв), або Природу (Епікур, Спіноза, Бергсон), або Людину (Аристотель, Гельвецій, Маркс, Сартр та ін.).

Зокрема в античній філософії творчість розглядалася як божественне творіння і як щось людське, пов'язане виключно зі сферою кінцевого, минулого і мінливого буття. Стародавні філософи вважали, що божественна творчість представлена в актах творіння Космосу і Життя, а людська – у формі мистецтва і ремесла. Таким чином, людська творчість визнавалася залежною від божественних задумів, долею якої є реалізація божественної волі в земних справах. З точки зору Платона, творчість виступає моментом своєрідної спрямованості людини до досягнення вищого споглядання створеного богом Світу, у той час як Аристотель заперечував божественний акт творіння, стверджуючи, що творче натхнення породжується самою людиною і деякою цілком конкретною послідовністю її розумових асоціацій, а не божественним втручанням.

Погляди на творчість у середньовічній філософії пов'язані з розумінням Бога як особистості, яка вільно творить Світ. Таким чином, творчість постає як вольовий акт, що викликає буття з небуття. При цьому творчість людей не стільки розумом, скільки волею і вірою, що зв'язують людину з Богом, бере активну участь у здійсненні божественного задуму, в якому людині в кращому випадку уготована лише виконавська роль [2; 3]. Проте слід зазначити, що одним з досягнень середньовічних філософів у розумінні сенсу творчості став розгляд ними цього феномена як творчості історії суспільства, яка являє собою творчу активність безлічі неординарних особистостей, що взаємодіють між собою.

Наступним помітним етапом в осмисленні природи творчості виявився період Відродження (Дж. Бокаччо, М. Монтень, Ф. Петрарка та ін.), в якому творча активність людини перестає розглядатися лише як прояв божественного задуму, а індивід починає творити самостійно.

Кожен наступний етап дослідження творчості збагачував і розширював знання про неї, а також про можливості самостійної творчої активності людини. Зокрема філософія англійського емпіризму (Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк, Д. Юм) як одну з основних цінностей розглядала свободу людини і була схильна трактувати творчість як створення щось нового шляхом вдалої, в основному випадкової, комбінації вже існуючих елементів. У світлі цих ідей змінювалося уявлення про творчість і про різні аспекти її вивчення. Так, Гоббс одним з перших вказав на виняткову важливість у процесі творення творчої уяви – когнітивного процесу, що виражається в побудові мислимого образу засобів і кінцевого результату предметної діяльності людини. На думку Гоббса, саме творча уява, дозволяючи уявити результат праці до її початку, орієнтує суб'єкта в процесі діяльності.

З точки зору І. Канта, творчість також ґрунтується головним чином на продуктивній здатності людської уяви, яка виступає сполучною ланкою між різноманітним чуттєвим вражень індивіда і єдністю понять його розуму.

Саме творча уява (як єдність свідомого і несвідомого), володіючи унікальною наочністю вражень і синтезуючою силою поняття, лежить в самій основі пізнання і неординарного мислення індивіда [4].

Розвиваючи вчення І. Канта про творчість, Ф.В. Шеллінг розглядав творчу здатність уяви як єдність свідомої і несвідомої діяльності індивіда, що перебуває в деякому стані натхнення, нав'язаному якоюсь зовнішньою силою. При цьому об'єктивний несвідомий процес творення, за Шеллінгом, відбувається в суб'єктивності людини, будучи опосередкованим свободою і волею останньої.

В ідеалістичній філософії XIX–XX ст. творчість розглядалася переважно в протиставленні рутинної діяльності людини, базованої на комбінуванні вже існуючого (А. Бергсон, Л. Кладес). При цьому прихильники так званої «філософії життя» протиставляли технічному раціоналізму творчий природний початок, у той час як прихильники екзистенціалізму (Н.А. Бердяєв, М. Гайдегер), підкреслюючи духовно-особистісну природу творчості, визнавали соціальну і гуманітарну важливість творчого акту, який впливає не тільки на суб'єкта творчої діяльності, а й на інших членів суспільства. З точки зору екзистенціалізму носієм творчого начала виступає особистість, що уособлює деякий ірраціональний початок свободи.

Свій подальший розвиток ідея звільнення людини в творчості знайшла в постструктуралізмі (Ж. Дельоз, Ж. Дерріда та ін.), де об'єктом дослідження є не порядок, а хаос, що лежить за межами всіляких структур. У цьому хаосі, що забезпечує існування і зіткнення найрізноманітніших думок та ефективний обмін ідеями, індивіду відкриваються неозорі перспективи для творчості і всіляких інтерпретацій [5].

У низці філософських напрямів XX ст. (прагматизм, інструменталізм і деякі течії неопозитивізму) творчість розглядається головним чином як винахідництво, спрямоване на вирішення проблем, які мають місце в конкретній ситуації (Дж. Дьюї). Деякою мірою інтелектуалістичні розуміння творчості представлено такими філософськими течіями, як неореалізм і феноменологія (С. Александер, А. Уайтхед, Е. Гуссерль, М. Гартман та ін.), які розглядають творчість як деяке інтелектуальне споглядання.

Марксистське уявлення про творчість виходить з розуміння останнього як діяльності індивіда, що перетворює природний і соціальний світ відповідно до цілей і потреб суспільства на основі об'єктивних законів дійсності. Відповідно до цього творчість людини розглядається як творча діяльність, що характеризується неповторністю за здійсненням і результатом, оригінальністю і суспільно-історичною унікальністю. З марксистської точки зору така діяльність здійснюється в конкретних соціально-історичних умовах, що впливають на неї, а також у тісному зв'язку з формами існуючої культури. При цьому творча діяльність потребує забезпечення простору особистій ініціативі, індивідуальним схильностям, розкріпачення думки і фантазії [4].

Значною мірою тенденції до свободи індивіда в його творчій діяльності проглядаються і в постмодерністському напрямі філософії (Ж. Бодріяр, Ж. Батай, Ж. Дельоз), який заперечує жорстку природничу картину світу, побудовану на виявленні причинно-наслідкових зв'язків. Відхід від канонів формальної логіки і визнання рівноправності практично будь-яких думок і суджень постулювали можливість залучення в єдиний творчий процес необмеженого числа продуктивних суб'єктів.

Зростання популярності постмодерністських тенденцій у дослідженні творчості наприкінці ХХ ст. відбувалося на фоні широкого застосування східних і цілого ряду містичних підходів до розуміння її сутності, в яких об'єднано елементи божественної детермінації творчості і новітні розробки західної філософії (Шрі Ауробіндо, Ошо Раджніш та ін.)

У цілому аналіз основних філософських і психологічних підходів до осмислення природи і ролі творчості показав, що розуміння її сутності і значення в житті людини змінювалося від однієї історичної епохи до іншої. Зокрема містичні уявлення поступилися місцем реалістичним, що приділяють основну увагу взаємодії людини не з вищими силами, а із самою собою і собі подібними. При цьому більшість наукових уявлень про творчість, як правило, пов'язували її, перш за все, з результатами творчого процесу, тобто отриманням нового, соціально значущого продукту.

Однією з найважливіших відмінностей сучасного підходу до вивчення творчості є відмова від орієнтації тільки на суворі канони науки, а зосередження уваги на людині з її власними уявленнями, думками і переживаннями. Цілий ряд сучасних дослідників, визнаючи важливу роль аналізу результатів творчої активності людини, відзначають, що це не єдина і, тим більше, не основна сторона в осмисленні творчості як акту людської діяльності. Так, у працях Л.С. Виготського, А.В. Брушлинського, С.Л. Рубінштейна, О.К. Тихомирова та їхніх послідовників підкреслюється необхідність вивчення не тільки результативного, а й процесуального боку творчого акту, а також дослідження взаємодії суб'єкта з об'єктом пізнання і світом у цілому.

На думку Г. Гельмгольца, У Кеннона, А. Осборна, К. Патрика, С.Дж. Пернса, Я.А. Пономарьова, А. Пуанкаре, Г. Уоллеса та ін., процес творчості від зародження задуму до виникнення у свідомості нової ідеї здійснюється в кілька стадій. Зокрема Уоллес виділив у творчому процесі чотири основні фази:

– підготовча фаза (розумова підготовка: формулювання проблеми, пошук інформації і початкові спроби її вирішення);

- фаза інкубації (дозрівання ідеї, тимчасова відмова від спроб вирішення конкретної проблеми і переключення на інші об'єкти);
- фаза осяяння (миттєве інтуїтивне проникнення в суть проблеми, усвідомлення творчої ідеї, що раптом увірвалася у свідомість);
- фаза перевірки (випробування і реалізація рішення).

При цьому всі етапи творчого процесу є складною взаємодією свідомо відібраних стратегій вирішення конкретного завдання, упорядкування даних щодо проблеми, яка цікавить дослідника, а також неусвідомлюваних установок, переваг, ціннісних орієнтирів, фрагментів інформації. Проте Уоллес вважав, що вирішальна роль у процесі творчості належить підсвідомості та ірраціональним чинникам, бо головні фази процесу – дозрівання і осяяння – не підлягають свідомо-вольовому контролю. У той же час інтуїтивне і розсудливе в процесі творчості доповнюють один одного, забезпечуючи тим самим загальний напрям продуктивного мислення [5].

Пізніше Б.М. Тепловим, А.Н. Леонтьєвим та ін. було експериментально встановлено, що здогад, осяяння, несподівано виникаюче рішення проявляються при відповідній організації процесу творчості. До того ж було виявлено особливу роль уяви, гнучкості розуму, дивергентного мислення (мислення вшир, що базується на стратегії генерування безлічі рішень завдання), а також внутрішньої мотивації в творчому процесі. При цьому особливо важливу роль відіграє чутливість людини до протиріч, що дозволяє їй виділити ту проблемну сферу, в рамках якої вона зможе вирішити те чи інше завдання. Виділення суперечностей може здійснюватися в процесі діалогу, коли проблемна сфера набуває своїх обрисів в умовах обговорення поставленого завдання. У зв'язку з цим чутливість до протиріч може бути не тільки особистісною відмінністю окремого індивіда, але й характеристикою процесу обміну ідеями між кількома людьми [6].

З точки зору І.М. Гераїмчука [7] і ряду інших дослідників, висновки яких базуються на результатах їх власного експериментального вивчення методів творчої роботи індивідів (у тому числі і з урахуванням наукових публікацій, що заслуговують на увагу, про особливості розумової діяльності ряду визнаних творчих особистостей), процес творчого мислення характеризується наявністю виключно важливого етапу – особливого напруженого мислення, викликаного переходом звичайного, властивого людині мислення, в образно-сенсорне. Саме таке високого рівня напружене мислення і переходить в ряді випадків у стадію осяяння, подальше осмислення якого дозволяє індивіду створювати щось якісно нове, в тому числі те, що ніколи раніше не мало місце.

Дослідження в рамках процесуального підходу до визначення сутності творчого мислення виявили здатність творчих особистостей до прийняття рішень з деяких особливо складних проблем з використанням інтуїції (миттєвого і ясного розуміння істини) – однієї з найменш вивчених форм творчої активності людини, в якій найбільш яскраво виражена емоційна складова розумової діяльності. Для інтуїції характерні високий темп (практично миттєвість) формулювання гіпотез і прийняття рішень, а також неусвідомленість їх логічних підстав, оскільки цей евристичний процес здійснюється на підставі інформації недостатньої для отримання логічного висновку. Ба-

зоване на дещо розмитому, неявному сприйнятті й уявленні проблеми, інтуїтивне мислення, приховане в глибинах несвідомого, відрізняється винятковою динамічністю і високим ступенем неординарності рішень.

Стосовно того, що виступає джерелом творчості, яка його роль у життєдіяльності і розвитку людства, в психології висловлюються різні точки зору. Так, у психоаналітичній теорії творчого мислення (З. Фрейд, К. Юнг) розглядається два важливих аспекти творчої діяльності: мотивація індивіда і деякі несвідомі компоненти творчості. Якщо З. Фрейд вважав, що мотиви творчості пов'язані з потягом до життя, а його найважливішим джерелом є підсвідомість і несвідомі психічні процеси, то К. Юнг стверджував, що несвідоме є джерелом творчого дару, творчого натхнення, саме вони породжують нові оригінальні думки і творчі відкриття. До того ж Юнг виділяв у людині два начала – особистісне і творче, які можуть перебувати в антагоністичних відносинах, оскільки кожна творча людина – це деяка подвійність або синтез парадоксальних властивостей (з одного боку, індивід являє собою щось особисте, а з іншого, будучи колективною людиною, – включений у позаособистісний процес розвитку суспільства) [4].

З точки зору аналітичної психології творчість є автономним творчим комплексом, який веде своє самостійне, вилучене з ієрархії свідомості психічне життя, і відповідно до свого енергетичного рівня своєю силою на правах вищої інстанції мобілізує індивіда на службу самому собі. Таким чином, з позицій психоаналітичних поглядів творчий дар невіддільний свідомості і волі людини.

З позицій гештальтпсихології творче мислення полягає в об'єднанні в процесі мислення розрізнених фактів у щось ціле, а також у взаємодії окремих фрагментів знання, які зберігаються в пам'яті, що в кінцевому підсумку і дозволяє індивіду досягти осяяння (Ф. Келлер, М. Вертгеймер).

Науково-технічна революція, яка відбулася в середині ХХ ст., ініціювала більш глибоке вивчення психологами закономірностей творчого мислення. На порядку денному постало питання про виявлення людей, які володіють здатністю до наукової і технічної творчості, що, у свою чергу, породило численні дослідження, спрямовані на пошук критеріїв оцінки творчих здібностей останніх. Теоретичні та практичні проблеми творчого професійного мислення привертати до себе увагу багатьох дослідників, таких як: Г.С. Альтшуллер, О.С. Анісімов, Д.В. Вількеєв, І.І. Казимирський, В.Д. Шадриков, Ю.К. Корнілов, А.В. Карпов, Ю.Н. Кулюткін, А.К. Маркова, Л.М. Мітіна, Н.В. Кузьміна та інші. У своїх працях зазначені автори, розглядаючи професійне мислення як складний, багаторівневий процес, визнають, що саме творчість є основною професійно важливою якістю продуктивного фахівця.

Доречно зазначити, що під професійним мисленням у контексті цієї статті автори розуміють вищий пізнавальний процес пошуку, виявлення і вирішення проблем, на основі сукупності цілком конкретних інтелектуальних умінь і навичок індивіда, реалізація яких забезпечує успішне здійснення його професійної діяльності. На нашу думку, професійне мислення фахівця формується в результаті узагальненого відображення у свідомості значущих фактів, явищ, процесів в їх необхідних, істотних зв'язках і відносинах, характерних саме для певного виду діяльності. При цьому невід'ємною характеристикою професійного мислення є його рівень, обумовлений проявом

як загальних, фундаментальних закономірностей функціонування мислення людини, так і професійною специфікою.

Аналіз публікацій сучасних дослідників дозволяє зробити висновок про те, що поруч з об'єктивною обумовленістю процесу професійного творчого мислення, велике значення мають і суб'єктивні чинники, такі як: спадковість, внутрішня мотивація особистості, розвинена продуктивна уява та фантазія. Не випадково психологія творчості практично з моменту становлення як самостійного наукового напрямку розглядає цей феномен як з точки зору особливостей здійснення психологічного процесу творення нового, так і певного набору якостей особистості, які в кінцевому підсумку тією чи іншою мірою втягують індивіда в цей процес.

Безумовно, досягнення кібернетики, передавання технічним пристроям цілого ряду розумових операцій, що піддаються формалізації, значною мірою підвищили інтерес до таємниць творчого мислення особистості, а також викликали необхідність здійснення глибоких досліджень зі з'ясування впливу успіхів інформаційних технологій щодо формалізації неявних знань індивіда на характер самого процесу творчого мислення. У зв'язку з цим сучасні дослідження проблем творчості дедалі більшою мірою здійснюються з використанням синтетичного комплексу методів, що базуються на досягненнях філософії, психології, логіки, соціології, кібернетики і цілої низки інших наук.

Проте слід зазначити, що загальний недолік існуючих методологічних підходів щодо вивчення творчої діяльності полягає в неможливості використання їх результатів для прямого впливу на найважливішу ланку творчого процесу – власне творчий акт. Це пов'язане з тим, що концепції феномену творчості, які лежать в основі численних походів до пояснення її сутності, все ще не розкривають безпосередньо механізм творчого акту (зберігається ситуація «чорного ящика»), не дають можливості досліджувати його внутрішні закономірності. А без знання механізму творчості впливати на нього можна лише опосередковано.

Наш багаторічний досвід навчання менеджерів у вищій школі та здійснення управлінського консалтингу на підприємствах сфер виробництва і торгівлі свідчить про те, що майбутні менеджери й багато професіоналів потребують розвитку не тільки змістовно-осягаючого мислення, а й, головним чином, змістовно-перетворюючого мислення, оскільки в процесі діяльності їм доводиться стикатися з управлінськими завданнями творчого порядку, до вирішення яких вони недостатньо готові.

Як відомо, навчання, що являє собою певним чином організований процес взаємодії суб'єкта (який навчає) з об'єктом (який навчається), включає в себе дві органічно взаємопов'язані діяльності:

- викладання (керування навчанням) – організація навчального процесу, формування мотивації і досвіду пізнавальної діяльності учня, а також планомірне і систематичне передавання йому змісту освіти;

- учіння – засвоєння змісту освіти і досвіду навчально-пізнавальної діяльності учня.

У процесі навчання учень виступає одночасно як об'єкт педагогічного впливу і як суб'єкт навчальної діяльності (особистість, що активно саморозвивається). Перехід від суб'єкт-об'єктної до суб'єкт-суб'єктної парадигми

(перетворення учня з пасивного об'єкта педагогічного впливу на активного учасника освітнього процесу) являє собою одне з найважливіших завдань сучасної вищої освіти, вирішення якого передбачає виявлення оптимальних способів поєднання загального, особливого й одиничного в індивідуальності кожного студента з вмістом, формами і методами навчання. Адже індивід стає активним суб'єктом діяльності тільки в тому випадку, коли він розуміє цілі навчальної діяльності, має необхідні для її виконання знання, вміння та здібності, мотивований до пізнання, здатний управляти своїми розумовими процесами, а також об'єктивно оцінювати отриманий результат.

У сучасній науковій літературі описані різноманітні методологічні підходи до формування і розвитку професійного мислення фахівців. У працях ряду авторів акцентується увага на формуванні такого виду мислення безпосередньо в практичній діяльності, в інших – на процесі цілеспрямованого формування професійного мислення майбутніх фахівців в умовах вищого навчального закладу та подальшого підвищення освіти.

На наш погляд, найбільш успішно формування і розвиток професійного творчого мислення майбутніх менеджерів у стінах вищого навчального закладу може бути досягнуте на основі методології проблемно-орієнтованого навчання, при якому студенти не позбавляються можливості самому пройти тернистим шляхом пізнання вже відомих наукових істин. Такий підхід до навчання характеризується тим, що викладач не просто розкриває сутність тієї чи іншої наукової істини (репродуктивний метод), а в ході викладання нового матеріалу розмірковує, узагальнює, аналізує факти, розкриває суперечності, що мають місце, залучаючи студентів до процесу послідовного самостійного відкриття раніше невідомої їм наукової істини (з використанням саме рефлексивного способу мислення, тобто шляхом самопізнання суб'єктом власних внутрішніх психічних актів і станів).

У центрі уваги проблемно-орієнтованого навчання перебуває не викладання, а саме навчання (спрямоване на самостійне здобування знань), яке сприяє формуванню у студентів творчого мислення, що, у свою чергу, породжує здатність учнів до генерації нових знань і неординарних рішень. Орієнтація в навчанні на реально значущі проблеми (як відображення співвідношення між потребами і можливістю) з високою ймовірністю буде сприяти зростанню рівня зацікавленості й активного ставлення майбутніх менеджерів до змісту навчання. До того ж ланцюжок відносно самостійних «відкриттів» і творчих рішень модельних проблемних ситуацій протягом усього навчання у вищому навчальному закладі, безумовно, буде розвивати у студентів виключно важливе для творчості рефлексивне мислення та формувати впевненість у власних можливостях вирішення управлінських проблем у майбутній професійній діяльності. Бо оптимальний розвиток індивідуальних професійних навичок і особистісних здібностей здатен забезпечити успіх.

На наш погляд, проблемно-орієнтоване навчання може бути подане у вигляді трьох взаємопов'язаних рівнів:

- проблемно-методологічного (концептуальна основа проблемно-орієнтованого навчання: принципи, базові поняття, парадигми, функції);
- проблемно-методичного (інструментальний зміст проблемно-орієнтованого навчання: процедури, засоби, методи);

– оперативного (інноваційний компонент проблемно-орієнтованого навчання: творчі ідеї та їх апробація).

Концептуальна основа проблемно-орієнтованого навчання має містити обґрунтування ідей навчальної програми, її пріоритетних напрямів, цілей і завдань освітнього процесу, основних принципів і функцій освітньої діяльності вищої школи з виховання освіченої, конкурентоспроможної особистості фахівця. При цьому основним завданням програми проблемно-орієнтованого навчання має бути систематичне здійснення навчального процесу з використанням проблемних ситуацій, що вимагають прийняття рішень в умовах невизначеності. Зокрема невизначеність таких ситуацій може бути викликана такими основними протиріччями:

– між наявними знаннями учнів і тими вимогами, які виникають у ході вирішення нових завдань;

– між теоретично можливим шляхом розв'язання завдання і практичною недоцільністю або нездійсненністю його;

– між практично досягнутим результатом і відсутністю теоретичного обґрунтування (при певному стані знань учнів);

– між різноманіттям системи сформованих знань і необхідністю обрати ті, використання яких може забезпечити прийнятне рішення;

– між сформованими способами використання знань і необхідністю видозмінювати ці способи в нових умовах.

Таким чином, проблемне-орієнтоване навчання полягає у створенні проблемних ситуацій та вирішенні останніх у ході спільної діяльності тих, хто навчає і навчається. Проблемні ситуації як суб'єктивний стан учнів обумовлені переживанням труднощів, і найбільш часто виникають при виконанні завдань у зв'язку з недостатністю раніше засвоєних знань. Ця суперечність викликає прояв пізнавальної потреби, що переростає у ході навчання в пізнавальну мотивацію. У свою чергу, мотивація до пізнання сприяє зростанню пізнавальної активності у сфері майбутньої професійної діяльності, в той час як саме процес розв'язання проблем породжує процеси мислення і рефлексії, спрямовані на усунення професійно-значущих протиріч [8].

Однак, на нашу думку, робота професіонала не може стати творчою, якщо у нього не розвинені спостережливість (безперервне відображення предметів і явищ та їх динаміки в умі), уява, цілісне мислення (що охоплює одночасно безліч елементів) і такі важливі механізми мислення, як дисоціації (дедукція) та асоціації (індукція). Навчити нелінійному сприйняттю інформації, внутрішньому баченню, вмінню розкласти проблему на елементи та вивчати їх, а потім об'єднувати в комбінаціях, необхідних для відповідних ситуацій, – одне з найважливіших завдань навчання професійному творчому мисленню. До речі, методики, що забезпечують розвиток такого виду мислення, досить добре відпрацьовані й успішно застосовуються на практиці (в тому числі і в режимі віртуальної реальності) [9; 10].

Доречно підкреслити, що проблемно-орієнтований підхід до навчання сприяє вихованню у студентів дослідницького ставлення до реальності, формуванню не тільки пізнавальних, але і професійних мотивів та інтересів, розвитку системного мислення, а також індивідуального та колективного прийняття рішень. У ході такого навчання відбувається освоєння технологій вирішення

проблемних ситуацій, формування соціально-психологічної компетентності (на основі розвитку умінь і навичок ефективного спілкування), а також здійснюється актуалізація особистісного професійного творчого потенціалу, що включає не тільки високий рівень знань, умінь і навичок у певній сфері діяльності, але і певну систему організації свідомості та психіки індивіда.

На думку Я.А. Пономарьова [8] і ряду інших дослідників, творчий акт, включений у контекст інтелектуальної діяльності індивіда, являє собою сукупність усвідомлюваних і неусвідомлюваних процесів, що відбуваються за такою схемою: на початковому етапі постановки проблеми проявляє активність свідомість, на етапі прийняття рішення – несвідоме, а відбором і перевіркою правильності прийнятого рішення знову займається свідомість. При цьому ключовим етапом у вирішенні проблемної ситуації є бачення проблеми. Суть цього етапу полягає у виділенні протиріч, що виникають у діяльності менеджера. Правильне формулювання (усвідомлення) цих протиріч є істотною ланкою в процесі вирішення проблемних ситуацій.

Проведений нами аналіз літературних даних свідчить про те, що творчий процес індивіда, як правило, включає такі основні стадії: напружене мислення, фіксація, інкубація-виношування, осяяння, цілісне сприйняття проблеми, натхнення (як керований цілісний працездатний стан), втілення, перевірка, оцінка. Таким чином, процес творчого мислення може бути поданий у вигляді спіралі, у витках якої деякі ланки можуть як випадати, так і включати в себе додаткові проміжні стадії. При цьому творче натхнення з'являється в деякому особливому стані індивіда, при якому увага розосереджена, мислення асоціативне, інтуїція відтісняє логіку, несвідоме – свідомість і одночасно активізується велика кількість ментальних репрезентацій.

У цілому творчість базується на специфічній (все ще недостатньо вивченій) взаємодії інтуїтивних і логічних процесів. Інтуїція дозволяє відкривати нові ідеї, а логіка – оформляти їх. При цьому формування логічного й інтуїтивного досвіду індивіда відбувається в процесі подолання суперечностей, що мають місце в проблемних ситуаціях. З цією метою майбутні менеджери в процесі навчання мають засвоїти навички:

- виявлення і формулювання проблем;
- аналізу проблемних ситуацій;
- творчого вирішення виявлених проблем і завдань шляхом усунення в них протиріч;
- прийняття альтернативних рішень, їх оформлення, перевірки й оцінки.

Безумовно, прояв творчої активності студентами в процесі навчання багато в чому залежить від психологічного клімату в навчальній групі та від підтримуючої позиції викладача. При цьому ключова роль у формуванні і розвитку дослідницького пізнавального професійного мислення індивіда має відводитися питанням, які ставляться викладачем та виникають у студента, бо виникнення питання є ознакою роботи думки і зародження розуміння [11]. При цьому зміст питань має допомагати роботі думки (виявляти труднощі, протиріччя, сумніви, інтереси, що виникли), а не бути спрямованим на констатацію рівня знань. Саме такі питання відіграють роль стимулятора в пошуках істини і є логічним зв'язком відомого з невідомим, мотивуючи до пошуку додаткової інформації. А необхідність долати проти-

річчя, у свою чергу, сприяє розвитку творчої фантазії. При цьому важливо, щоб питання викладача викликали труднощі, але були посильними для самостійного знаходження відповіді студентами. Не менш важливо навчити самих студентів ставити і правильно формулювати проблемні питання, а також прагнути до самостійного пошуку відповідей на них.

Сучасні методи навчання по-різному підходять до вирішення питання щодо інтелектуального розвитку учня, однак, у кожному з них міститься певне раціональне зерно та деякий набір принципів організації навчального процесу. На нашу думку, в процесі формування і розвитку професійного творчого мислення студентів мають превалювати активні імітаційні ігрові методи навчання, що являють собою сукупність способів організації і управління навчально-пізнавальною діяльністю, орієнтованих на конструювання проблемних ситуацій, які сприяють активізації мислення і мотивації до пізнання. Зазначеним методам притаманні творчий характер занять, висока ступінь залученості студентів до навчально-виховного процесу, яскраво виражена спрямованість на розвиток або набуття професійних, інтелектуальних, поведінкових навичок і умінь, а також можливість поетапної оцінки успішності і повноти засвоєння матеріалу, який вивчається. Використання нами активних методів навчання в практичній діяльності дозволило встановити, що останні значною мірою скорочують шлях від набуття теоретичних знань до їх практичного застосування, а також сприяють активному прояву і формуванню індивідуальних стратегій поведінки учнів та виробленню їх власних стилів професійної діяльності. Доречно зазначити, що ці методи сприяють розвитку творчого мислення учнів, вмінню переконливо й чітко викладати свої думки і конструктивно відстоювати свою точку зору. До того ж вони значною мірою активізують процес навчання та його учасників; дозволяють організовувати індивідуальну і групову роботу з виявлення проблемних ситуацій та їх успішного неординарного вирішення; формують вміння та навички прийняття рішень в умовах невизначеності або на основі неповної інформації. Основні імітаційні ігрові активні методи навчання та їх коротка характеристика були описані нами раніше [12].

**Висновки.** В умовах перетворення знань у ключовий ресурс економіки виникла гостра необхідність у створенні результативної та ефективної системи підготовки майбутніх менеджерів суб'єктів господарської діяльності, здатної забезпечити безперервний інтелектуальний і психологічний розвиток управлінців протягом усього продуктивного періоду їхньої діяльності на базі професійного творчого стилю мислення. Однак найважливішою характеристикою сучасної ситуації у сфері дослідження проблем формування і розвитку професійного творчого мислення можна назвати протиріччя, що обумовлені невідповідністю досягнутого рівня знань у цьому питанні і соціальною потребою в ньому. На жаль, усе ще явно недостатній рівень вивченості як самого феномена творчого мислення, так і механізмів його формування та розвитку, чинить негативний вплив на ефективне використання в освітньому процесі наукових досягнень у цій сфері. Проте практична значущість досліджень цього феномена у цей час систематично зростає, бо саме творчість перетворилася в провідний чинник розвитку людського суспільства.

І хоча вищі вираження творчості все ще доступні дуже небагатьом, виключно обдарованим особистостям, проте здатністю до творчості наділена

кожна розсудлива людина, а її професійне творче мислення цілком підлягає формуванню та розвитку. На наш погляд, найбільш успішно формування і розвиток професійного творчого мислення майбутніх менеджерів у стінах вищого навчального закладу може бути досягнуте шляхом використання методології проблемно-орієнтованого навчання. Саме ця методологія здатна подолати ланцюжок недоліків, що притаманні значній частині сучасної молоді, таких як: фрагментарність мислення, яка полягає у швидкій зміні вражень про події, що не супроводжуються бажанням розібратися в їхній суті; пасивність сприйняття й інтелектуальної переробки інформації, які значною мірою знижують можливості індивідів до виділення суттєвої частини викладеного навчального матеріалу та ін.

Щодо використання активних імітаційних ігрових методів навчання, то їх застосування на базі методології проблемно-орієнтованого навчання забезпечує активізацію творчого мислення, продуктивну взаємодію студентів між собою і педагогом; поетапну оцінку успішності і повноти засвоєння навчального матеріалу; підвищений ступінь мотивації, емоційності і творчий характер занять; набуття та розвиток майбутніми фахівцями професійних, інтелектуальних, поведінкових знань, навичок і вмінь в досить стислі терміни.

### *Список використаних джерел*

1. Философский энциклопедический словарь / глав. ред. Л.Ф. Ильичев. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 640 с.
2. Всемирная энциклопедия: Философия / глав. науч. ред. и сост. А.А. Грицанов. – М.: АСТ, 2001 – 1312 с.
3. Большая Советская Энциклопедия / глав. ред. А.М. Прохоров. – М.: Советская Энциклопедия, 1976. – Т. 25. – 600 с.
4. Секей Л. Продуктивные процессы в мышлении и обучении / Л. Секей. – М.: Мысль, 1999. – 346 с.
5. Дьюи Д. Психология и педагогика мышления / Д. Дьюи. – М.: Совершенство, 1997. – 412 с.
6. Кашапов М.М. Психология профессионального педагогического мышления (методология, теория, практика) / М.М. Кашапов. – М.: Институт психологии РАН, 2003. – 336 с.
7. Гераимчук И.М. Гений – это просто: формирование творческой личности / И.М. Гераимчук. – К.: ЭКМО, 2010. – 146 с.
8. Пономарев Я.А. Психология творчества / Я.А. Пономарев. – М.: Наука, 1976. – 304 с.
9. Гераимчук И.М. Теория творческого процесса / И.М. Гераимчук. – К.: Эдельвейс, 2012. – 269 с.
10. Кинякина О.И. Мозг на 100%. Интеллект, память, креатив, интуиция / О.И. Кинякина. – М.: ЭКСМО, 2009. – 848 с.
11. Ильин Е.П. Психология творчества, креативности, одаренности / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, 2006. – 434 с.
12. Пікалов В.Л. Менеджмент знань: методологічний аспект освіти та навчання / В.Л. Пікалов, Г.Я. Глуха. // Економічний нобелівський вісник. – 2016. – № 1 (9). – С. 164–174.

## References

1. *Filosofskiy entsiklopedicheskiy slovar* [Philosophical Encyclopedic Dictionary], Moscow, The Soviet Encyclopedia Publ., 1983, 640 p.
2. *Vsemirnaya entsiklopediya: Filosofiya* [World Encyclopedia: Philosophy], Moscow, AST Publ., 2001, 1312 p.
3. *Bol'shaya Sovetskaya Entsiklopediya* [Great Soviet Encyclopedia], Moscow, The Soviet Encyclopedia Publ., vol. 25, 1976, 600 p.
4. Sekey L. *Produktivnyye protsessy v myshlenii i obuchenii* [Productive processes in thinking and learning], Moscow, Think Publ., 1999, 346 p.
5. D'yui D. *Psikhologiya i pedagogika myshleniya* [Psychology and pedagogy of thinking], Moscow, Perfection Publ., 1997, 412 p.
6. Kashapov M.M. *Psikhologiya professional'nogo pedagogicheskogo myshleniya (metodologiya, teoriya, praktika)* [Psychology of professional pedagogical thinking (methodology, theory, practice)], Moscow, Institute of Psychology of RAS Publ., 2003, 336 p.
7. Geraimchuk I.M. *Geniy - eto prosto: formirovaniye tvorcheskoy lichnosti* [Genius is simple: the formation of a creative personality], Kiev, Eksmo Publ., 2010, 146 p.
8. Ponomarev Ya.A. *Psikhologiya tvorchestva* [Psychology of creativity], Moscow, Science Publ., 1976, 304 p.
9. Geraimchuk I.M. *Teoriya tvorcheskogo protsessa* [Theory of the creative process], Kiev, Edel'veys Publ., 2012, 269 p.
10. Kinyakina O.I. *Mozg na 100%. Intellect, pamyat', kreativ, intuitsiya* [The brain is 100% complete. Intellect, memory, creative, intuition], Moscow, Eksmo Publ., 2009, 848 p.
11. Il'in Ye.P. *Psikhologiya tvorchestva, kreativnosti, odarennosti* [Psychology of creation, creativity, giftedness], St. Petersburg Piter Publ., 2006, 434 p.
12. Pikalov V.L., Glukha G.Ya. *Menedzhment znan': metodologichniy aspekt osviti ta navchannya* [Knowledge management: methodological aspect of education and learning]. *Ekonomichnyi nobelivskiy visnyk* [Economic Nobel Bulletin], no. 1 (9), 2016, pp. 164-174.

Изложены результаты теоретического исследования методологических и методических проблем формирования и развития профессионального творческого мышления будущих специалистов-менеджеров в высших учебных заведениях.

**Ключевые слова:** профессиональное творческое мышление, проблемно-ориентированное обучение, рефлексивное мышление, интуиция.

The article contains the results of a theoretical study of methodological and methodological problems of the formation and development of professional creative thinking of future professional managers in higher educational institutions.

**Key words:** professional creative thinking, problem-oriented learning, reflexive thinking, intuition.

*Одержано 7.10.2017.*